

Tipul familiei, calitatea relației părinte–copil și efectele asupra stimei de sine, fumatului, consumului de alcool și adaptării școlare. Studiu asupra elevilor din județul Cluj

Raluca Crișan*

Liceul Teoretic „Onisifor Ghibu”, Cluj-Napoca

Abstract: *We often discuss divorce and migration because of the social, economical or psychological effects. When children are involved the issue becomes even more sensitive. The recent theories and research underline the importance of intrafamilial processes, more than that of divorce or migration per se. The present paper focuses on the statistical connections between the family type (intact or separated because of migration or divorce), the quality of parent-child relationship as independent variables and the possible effects on children: self esteem, smoking, alcohol consumption and school adjustment as dependent variables. The responders are students in the schools of Cluj County, Romania. The results showed rather small or no effect of family type, but significant effects of the parent-child relationship on child outcome. The relationship with the mother holds the most important statistical effect on children's self esteem, alcohol consumption and school adjustment; and I also find to be interesting that almost 25% of the responders ignored at least one of the questions regarding the relationship with their father. Parents can learn from the results the importance of a good relationship with their children, and it is also important for the policy makers to consider that the absence of a parent, regardless of the cause, holds a negative effect on children's school grades.*

Keywords: divorce; migration; child welfare; school adjustment.

Cuvinte-cheie: divorț; migrație; bunăstarea copilului; adaptare școlară.

Introducere

Atât numărul divorțurilor cât și migrația au crescut în ultimele decenii astfel încât au apărut efecte sociale semnificative. Rata divorțurilor este relativ constantă în ultimii ani (Anuar Statistic, 2010), cam una din cinci căsătorii se destramă. Dumitru Sandu (2006) a împărțit migrația românilor în trei

etape: prima între 1990 și 1996, de mică amploare, a doua între 1996 și 2001, mai importantă numeric, și a treia, după 2002, când lucrul în străinătate a devenit fenomen de masă. Amato și Cheadle (2005) au arătat că situația financiară, calitatea relației părinte–copil și educația mediază efectele divorțului asupra copiilor (adaptarea psihologică, socială și școlară). Cercetarea de

* Liceul Teoretic „Onisifor Ghibu”, Str. Al. Vlahuță nr. 14-16, Cluj-Napoca, 400310. E-mail: raluca_crisan@yahoo.com.

față va analiza efectele divorțului, migrației și ale calității relației părinte-copil asupra unor indicatori ai bunăstării copiilor: stima de sine, consum de alcool, fumat și adaptare școlară.

Unele puncte comune preconizează conexiunea divorț-migrație și există studii care avansează ipoteza că există o legătură între ele. Banii reprezintă principalul motiv al migrației pentru muncă, dar și una dintre cele mai importante surse ale conflictelor intracuplu (Sandu, 2006; Toth și Toth, 2006; Chipea și Băltătescu, 2010). Dumitru Sandu (2006) pledează pentru studierea migrației cu argumentul că divorțurile în familiile transnaționale sunt tot mai dese. Același autor arată că 51% dintre cei care au lucrat în străinătate spun că cei care au locuit și au muncit în afara țării divorțează mai ușor. Pentru persoane cu alt tip de locuire în străinătate (prin vizite, intenție, familie, fără experiență) procentul este mai mic (Sandu, 2006). În aceeași culegere de studii citim că dezavantajele lucrului în străinătate sunt asociate cu probleme familiale, cum ar fi dezbinarea sau faptul că cei plecați nu se mai pot ocupa de educația copiilor.

În studiile sociologice recente există referințe la relația părinte-copil în contextul migrației și al divorțului: „copiii ai căror părinți sunt plecați la muncă în străinătate au un profil asemănător cu cei ce trăiesc în familii monoparentale ca urmare a despărțirii părinților sau a decesului unuia dintre ei. Acest lucru arată că, deși plecarea la muncă este temporară, efectele asupra copiilor pot fi similare cu cele ale unei despărțiri pe termen lung sau definitive” (Toth et al., 2007, 10). Toth și Toth (2006) avansează ipoteza că apariția unor neînțelegeri în familie sau chiar divorțul pot fi consecințe ale faptului că unele dintre rolurile pe care migrantul le are în cadrul gospodăriei (cele legate de afectivitate sau supravegherea copiilor) nu mai pot fi respectate odată cu plecarea la muncă. Ana Bleahu (2006) menționează într-un studiu

calitativ că migranții sunt afectați de deteriorarea relațiilor între soți și soții, urmată de divorț, dar și de probleme cu alți membri ai familiei cum ar fi frații sau copiii.

Metoda folosită în cercetare a fost ancheta sociologică pe bază de chestionar; consilierii școlari l-au aplicat unui eșantion de elevi ai școlilor din județul Cluj. Articolul cuprinde o scurtă prezentare a literaturii de specialitate, de unde derivă și ipotezele studiului, metodologia, rezultatele și discuția acestora în contextul rezultatelor prezentate în alte studii.

Teorii și cercetări anterioare

Pentru a analiza legăturile între divorț, migrație, calitatea relației părinte-copil și efectele asupra copiilor am preluat concepte din trei sociologii de ramură: a familiei, copilăriei și migrației. Am definit familia ca „grup social format dintr-un cuplu căsătorit și copiii acestuia” (Mihăilescu, 1993b, 238). Am ales definiția care nu face referință la spațiul de locuire comun, pentru că este aplicabilă și în contextul migrației. Este dificil să definim familia pentru că, cu cât imaginea este mai cuprinzătoare, cu atât este mai vagă (Iluț, 2005), iar termenul de familie include o gamă largă de aranjamente materiale, sisteme de rudenie, relații sexuale, ideologii ale feminității, maternității și ale domeniilor private (Alanen, 1988). Prin familie intactă sau biparentală am desemnat situația în care copiii și părinții căsătoriți locuiesc împreună. Divorțul este „modalitate prescrisă social și legal de disoluție a căsătoriei” (Mihăilescu, 1993a, 181).

Pentru că am realizat cercetarea pe un eșantion de copii, mi se pare important să argumentez cu unele idei preluate din sociologia copilăriei. Corsaro (2008) arată cum „copiii sunt agenți sociali activi, creativi, care își produc propria cultură unică” (3). King (2007) afirmă că unul dintre scopurile asumate ale sociologiei copilăriei

este de a atrage atenția asupra contribuțiilor aduse de copii în societate și de a promova perspectiva copiilor și înțelegerea lor asupra lumii, iar Alanen (1988) subliniază că dacă privim socializarea ca proces atunci copiii sunt actori sociali.

Migrația este semnificativă din punct de vedere statistic la nivel național și internațional: în 2005, 2,9% din populația lumii era implicată în migrație transnațională (Faist, 2009). Bădescu, Stoian și Tănase (2009) estimau un număr între 1,6 și 2 milioane de români în străinătate. Perspectiva transnațională se referă la depășirea conceptelor de emigrant și imigrant prin prisma reducerii costurilor de transport și comunicare și la posibilitatea de a întreține relații sociale dincolo de frontiere (Cingolani, 2009). Comparativ, termenii de migrație/imigrație sugerează existența unor bariere între țara de origine și cea de destinație spre deosebire de conceptul de transnaționalism care sugerează continuitate și comunicare (Schmalzbauer, 2004). Dezvoltarea conceptului de transnaționalism ne permite să comparăm calitatea relației părinte-copil în cele trei contexte (familie intactă, divorț, migrație) pentru că și dacă părintele pleacă în străinătate la muncă există posibilitatea unei legături cu copilul său.

Descriind perspectiva divorț-stres-adaptare, Paul Amato (2000) arată că deteriorarea sprijinului și supravegherii parentale, pierderea legăturii cu unul dintre părinți, conflictele interparentale, deteriorarea situației financiare a familiei și alte posibile evenimente stresante mediază efectele divorțului asupra copiilor. În același context pot acționa și factori de protecție, cum ar fi resurse personale, interpersonale sau structurale. Între efectele divorțului asupra copiilor se numără dificultăți de adaptare școlară, probleme de relaționare sau stima de sine scăzută. Kirby (2002) a descoperit că există asocieri între separarea părinților și fumat. Amato și Cheadle (2005) arată că efectele pe termen lung ale divorțului (de la

generația bunicilor la cea a nepoților) sunt mediate de educație, venit și calitatea relației părinte-copil. Iluț (2005) arată că una dintre cele mai grave probleme asociate divorțului este faptul că o mamă cu un copil are o situație materială mult mai grea față de femeile căsătorite sau cele necăsătorite fără copii. De asemenea, amintește că efectele conflictelor între părinți sunt mai grave decât cele ale divorțului în sine, iar dacă interacțiunile între fiecare dintre părinți și copil sunt sistematice și pozitive, diferențele între copiii ai căror părinți au divorțat și cei din familii biparentale sunt minime. O idee desprinsă din studiile citate este aceea că o bună calitate a relației părinte-copil funcționează ca factor de protecție pentru copil în cazul divorțului.

Ipotezele ce testează relația între tipul familiei, calitatea relației părinte-copil și bunăstarea copilului derivă din teoria sistemelor familiale, perspectiva transferului sau teoria atașamentului. Sobolewski și Amato (2007) pleacă în cercetarea lor de la o combinație între teoria sistemelor familiale și perspectiva transferului. Teoria sistemelor familiale se concentrează pe apropierea emoțională de părinți și bunăstarea copiilor, în vreme ce analiza dinamicii transferului îi conduce la ipoteza că există o legătură între calitatea relației între părinți și relația acestora cu copiii. Mai multe studii și metaanalize (Amato, 2003; Flowerdew și Neale, 2003; Kelly, 2003; Kelly și Emery, 2003; Amato și Cheadle, 2005; Jackson și Scheines, 2005; Wallerstein, 2005) arată că nu divorțul în sine are efecte negative asupra copiilor, ci diverși factori a căror apariție este strâns legată de divorț și acesta este motivul pentru care am studiat efectele calității relației părinte-copil, ale divorțului părinților și absenței acestora datorată plecării la muncă în străinătate. Arrandel (1992) și Baum (2006) arată că tipul relației cu mama este puternic corelată cu calitatea relației cu tatăl, și, mai mult, calitatea relației cu mama influențează calitatea relației cu tatăl, căci tații divorțați așteaptă de

la fostele soții ca acestea să medieze relația lor cu copiii.

Ooi și alții (2006) arată că atașamentul părinte-copil prezice bunăstarea copilului. Dacă copilul se simte în siguranță în relația sa cu cei care trebuie să aibă grijă de el, atunci probabil va avea stima de sine ridicată și relații bune cu cei din jur. Rezultatele studiului sugerează că atașamentul părinte-copil de bună calitate este puternic asociat cu efecte pozitive asupra copiilor; dacă atașamentul este pozitiv sau negativ funcționează ca risc respectiv factor de protecție pentru copii.

Gerard, Krishnakumar și Buehler (2006) au elaborat conceptul de transfer prin combinarea mai multor teorii ce servesc ca instrument în explicarea relației părinte-copil în contextul divorțului părinților, și nu numai: teoria stresului, teoria învățării sociale, teoria sistemelor (cu perspectiva ecologică), perspectiva sistemului familial. Conceptul de transfer este asociat ideii că procesele negative din cadrul cuplului influențează copiii. Relația părinte-copil este caracterizată prin intermediul tipului de disciplină parentală, a implicării părintelui în viața copilului (calitatea timpului petrecut împreună) și a conflictelor părinte copil.

Am inițiat studiul plecând de la o perspectivă relațională, care are în centru presupunerea că adaptarea copilului la divorț sau plecarea părintelui la muncă în străinătate depinde (și) de calitatea relației părinte-copil și am privit divorțul și migrația ca procese ce se asociază cu o mai bună sau mai puțin bună calitate a relației părinte-copil (ipoteza 3). Am studiat influența plecării unuia sau a ambilor părinți la muncă în străinătate, respectiv a divorțului asupra unor indicatori ai bunăstării copiilor. Calitatea relației părinte-copil are valențe explicative și pentru că „relațiile cu copiii se pot constitui în sursă a neînțelegerilor din familie” (Iluț, 2005, 151).

Metodologie

Am elaborat un set de ipoteze care testează relația între tipul familiei (părinți căsătoriți, divorțați sau plecați la muncă în străinătate) și calitatea relației părinte-copil, pe de o parte, și adaptarea copilului pe de altă parte, plecând de la teoriile existente și rezultatele studiilor. Ipotezele sunt:

1. *Copiii care fac parte din familii biparentale au rezultate mai bune la unii indicatori ai adaptării psihologice și școlare în comparație cu cei ai căror părinți au divorțat* – separarea părinților poate influența stima de sine, consumul de alcool, fumatul, implicarea în conflicte, prietenii și notele copiilor.

2. *Elevii proveniți din familii intacte au stima de sine mai ridicată, consumă alcool și fumează mai puțin respectiv sunt mai bine adaptați la școală în comparație cu aceia ai căror părinți sunt plecați la muncă în străinătate* – este important să vedem dacă dezvoltarea copiilor în absența unuia sau a ambilor părinți are efecte semnificative.

3. *Calitatea relației cu fiecare dintre părinți este corelată cu stima de sine a copilului și influențează șansele acestuia de a fuma, consuma alcool și unii indicatori ai adaptării școlare* – cercetările recente, din ultimi 20 de ani, au arătat că efectele divorțului asupra copiilor sunt mediate de câțiva factori, iar calitatea relației părinte copil este unul dintre acești factori.

4. *Perspectiva sistemelor familiale a condus la ipoteza că tipul relației cu mama este strâns corelată cu calitatea relației cu tatăl* – dacă familia este un sistem atunci putem presupune că indicatorii calității relațiilor dintre membri sunt corelați între ei (relația dintre părinți seamănă din punct de vedere calitativ cu relația fiecăruia dintre părinți cu copiii).

568 de elevi din județul Cluj au completat chestionarele în aprilie 2008. Școlile au fost selectate aleator și am ales câte o clasă

dintre nivelele 6–12, astfel încât proporțiile elevilor de diferite vârste din eșantion să fie asemănătoare; am supradimensionat numărul copiilor care au părinți divorțați sau plecați la muncă. În perioada aprilie-mai 2009 am aplicat un nou set de chestionare unor copii cu părinți migranți sau divorțați, în așa fel încât să obțin comparații cât mai relevante. Elevii au primit chestionarele spre autocompletare, căci „copiii de 11 ani și peste sunt capabili să răspundă la chestionare standardizate” (Corsaro, 2008, 48).

Am elaborat chestionarul având ca reper atât bibliografia parcursă cât și specificul social-cultural al spațiului românesc. Întrebarea de introducere se referă la percepția propriei vieți (viața mea este...). Următorul set de întrebări măsoară calitatea relației cu mama, respectiv tatăl: dacă copilul are încredere în părinți, simte că le datorează respect, simte că părintele se comportă drept, dacă copilul spune că își iubește părintele și dacă copilul apelează la părinte când are probleme (Amato, 2003), cu variantele de răspuns în foarte mare măsură, uneori, rar, în foarte mică măsură. Această operaționalizare derivă din teoria atașamentului. Am însumat variantele în așa fel încât 5 reprezintă cea mai bună calitate a relației părinte-copil, respectiv 20 cea mai proastă.

Stima de sine a fost analizată prin intermediul unor itemi preluați din scala Rosenberg: „Cred despre mine că sunt o persoană de valoare, sau la nivel cel puțin egal cu alții”; „Consider că am un număr mare de trăsături pozitive”; „Una peste alta îmi vine să cred că sunt înclinat spre eșec”; „Sunt capabil să fac lucrurile la fel de bine ca majoritatea celorlalți oameni”; „Simt că nu am motive să fiu mândru de mine”; „Îmi însușesc o atitudine pozitivă față de mine însămi”; „Per ansamblu, sunt mulțumit de mine însămi”; „Aș dori să pot avea mai mult respect față de mine însămi”; „Cu siguranță mă simt inutil uneori”; „Din când în când simt că nu sunt bun de nimic” (Brinkerhoff și White, 1988), cu variante

de răspuns da sau nu. Am însumat variabilele care vizează calitatea relației părinte-copil pentru a obține un indicator sintetic (5 reprezintă cea mai bună calitate a relației cu părinții iar 20 cea mai slabă); după ce am recodificat variabilele cu sens negativ am însumat și obținut un indicator sintetic și pentru stima de sine (valoarea 10 indică cea mai ridicată stimă de sine, respectiv 20 cea mai scăzută).

Am calculat consistența internă pe baza coeficientului Alfa Cronbach pentru scalele care măsoară calitatea relației cu mama, cu tatăl și stima de sine. Pentru calitatea relației cu mama avem 576 de răspunsuri valide, coeficientul Alfa este 0,74, valoare care indică o bună consistență internă. Pentru relația cu tatăl sunt 508 răspunsuri valide, iar coeficientul alfa este 0,825. În ceea ce privește stima de sine, avem 597 de răspunsuri care pot fi analizate, iar valoarea coeficientului Alfa este 0,649. Suma variabilelor dihotomice care sunt indicatori ai stimei de sine, cu variabilele negative recodificate, pentru a avea același sens cu celelalte variabile este distribuită normal în populație. Validitatea externă poate fi estimată prin faptul că scalele utilizate sunt preluate din studiile unor autori care au studiat tema în profunzime (Amato, 2003) și au fost testate într-o cercetare calitativă (Crișan, 2007); desigur, rămâne să fie confirmate cu ocazia unor studii viitoare pe populație românească.

Consumul de alcool respectiv fumatul au fost măsurate prin intermediul câte unei variabile, cu variantele nu am consumat alcool niciodată/nu am fumat niciodată; am fumat dar nu mai fumez/am consumat dar nu mai consum; fumez foarte rar/consum alcool foarte rar; consum alcool/fumez de câte ori am ocazia. Am estimat adaptarea școlară prin conflicte la școală (cu colegi, profesori, regulament școlar), dacă are prieteni printre colegi și media generală pe semestrul întâi. Am identificat diferențe între copii în funcție de persoanele cu care locuiesc și situația acestora (copilul locu-

iește cu ambii părinți, părinții sunt divorțați, unul sau ambii părinți sunt la muncă în străinătate, alte situații), sex, vârstă și mediul de rezidență. Am aproximat veniturile gospodăriei printr-o întrebare (Despre veniturile familiei mele pot spune că...) cu variantele: avem bani să cumpărăm tot ce dorim; avem bani să cumpărăm tot ceea ce e important; avem bani cât să cumpărăm ceea ce e foarte necesar (haine, mâncare); avem foarte puțini bani.

Rezultatele cercetării

Ipoteza 1: Divorțul părinților și efectele asupra copiilor.

Din datele cercetării rezultă că divorțul părinților are asupra copiilor efecte semnificative statistic asupra stimei de sine, consumului de alcool, mediei pe ultimul semestru și calității relației cu tatăl și lipsesc când este vorba de fumat, conflicte la școală, prieteni la școală și calitatea relației cu mama.

Tabel 1.a: Divorțul părinților și stima de sine, media pe ultimul semestru și calitatea relației cu părinții

Variabila dependentă Variabila independentă	Stima de sine	Media pe ultimul semestru	Calitatea relației cu mama	Calitatea relației cu tatăl
Familie biparentală – media	13,17	8,57	6,46	6,95
Părinți divorțați – media	13,67 SS	8,30 SS	6,78 NS	8,96 SS
	t=-2.19df=489, p=0,29	t=1,89,df=136.66, p=0,06	t=-1,50, df=471, p=0,13	t=-4.42,df=418, p=0,00

SS = semnificativ statistic

NS = nesemnificativ statistic

Din tabel reiese faptul că stima de sine, media pe ultimul semestru și calitatea relației cu tatăl sunt mai bune la copiii ai căror

părinți sunt căsătoriți și locuiesc împreună spre deosebire de cei ai căror părinți au divorțat.

Tabel 1.b: Asocierea între consum de alcool, fumat și tipul familiei

Tipul familiei	Fumat				Total (%)	Consum de alcool				Total (%)
	Nu am fumat niciodată (%)	Nu mai fumez (%)	Fumez foarte rar (%)	Fumez dacă am ocazia (%)		Nu am consumat niciodată (%)	Nu mai consum (%)	Consum foarte rar (%)	Consum dacă am ocazia (%)	
Părinți căsătoriți	56,1	20,9	11,6	11,4	100	31,1	5,5	47,2	16,2	100
Părinți divorțați	51,9	22,6	11,3	14,2	100	35,8	9,2	32,1	22,9	100
Total (%)	55,3	21,2	11,6	11,9	100	32,1	6,2	44,2	17,5	100
	$\chi^2=0,961, df=3, p=0,811$					$\chi^2=10,029, df=3, p=0,018$				

Nu există deosebiri semnificative la fumat în funcție de statutul familiei din care provine elevul, însă consumul de

alcool este ușor mai frecvent la copiii ai căror părinți au divorțat.

Tabel 1.c: *Asocierea între conflicte cu colegii, profesorii, regulamentul școlar și tipul familiei*

Tipul familiei	Conflicte cu colegii			Total (%)	Conflicte cu profesorii			Total (%)	Conflicte cu regulamentul școlar			Total (%)
	Nu (%)	Da, mai puțin de 5 (%)	Da, mai mult de 5 (%)		Nu (%)	Da, mai puțin de 5 (%)	Da, mai mult de 5 (%)		Nu (%)	Da, mai puțin de 5 (%)	Da, mai mult de 5 (%)	
Părinți căsătoriți	55,7	39,2	5,1	100	71,9	23,4	4,7	100	86,5	10,1	3,4	100
Părinți divorțați	55,1	39,3	5,6	100	69,4	24,5	6,1	100	82,2	11,5	6,3	100
Total (%)	55,6	39,2	5,2	100	71,4	23,7	5,0	100	85,6	10,4	4,0	100
$\chi^2=0,080, df=2, p=0.961$				$\chi^2=0,427, df=2, p=0.808$				$\chi^2=1,792, df=2, p=0.408$				

Implicarea în orice fel de conflicte este independentă de tipul familiei din care provin subiecții studiului.

Tabel 1.d: *Asocierea între prieteni printre colegi și situația familiei*

Tipul familiei	Prieteni printre colegi			Total (%)
	Da, mai puțin de 3 (%)	Da, 4 sau mai mulți (%)	Nu am (%)	
Părinți căsătoriți	15,6	81,1	3,3	100
Părinți divorțați	17,3	89,8	2,9	100
Total (%)	16,2	80,6	3,2	100
$\chi^2=0,216, df=2, p=0.898$				

Pentru eșantionul nostru nu există asociere între starea civilă a părinților și numărul de prieteni la școală.

Ipoteza 2: Migrația și efectele asupra copiilor.

Rezultatele cercetării arată că efectele plecării părinților la muncă în străinătate

există doar în ceea ce privește media pe ultimul semestru. În cazul tuturor celorlalte variabile (stima de sine, fumat, consum de alcool, conflicte la școală și prieteni la școală) nu există influențe semnificative statistice.

Tabel 2a: *Influența migrației asupra stimei de sine, mediei pe ultimul semestru și calității relației cu părinții*

Variabila dependentă	Stima de sine	Media pe ultimul semestru	Calitatea relației cu mama	Calitatea relației cu tatăl
Variabila independentă				
Familie biparentală - media	13,17	8,57	6,46	6,95
Părinți plecați la muncă - media	13,13 NS	8,14 SS	6,93 NS	7,73 NS
	$t=0,15, df=477, p=0,88$	$t=3,05, df=470, p=0,00$	$t=-1,61, df=104,19, p=0,19$	$t=-1,75, df=93,24, p=0,83$

SS = semnificativ statistic

NS = nesemnificativ statistic

Dacă părinții sunt plecați la muncă în străinătate copiii au media pe ultimul semestru semnificativ mai mică decât cea a copiilor care locuiesc cu ambii părinți,

căsătoriți. Pentru alte variabile (stima de sine, relația cu mama sau tatăl) nu avem diferențe semnificative statistic.

Tabel 2.b: Asocierea între consum de alcool, fumat și tipul familiei

Tipul familiei	Fumat				Total (%)	Consum de alcool				Total (%)
	Nu am fumat niciodată (%)	Nu mai fumez (%)	Fumez foarte rar (%)	Fumez dacă am ocazia (%)		Nu am consumat niciodată (%)	Nu mai consum (%)	Consum foarte rar (%)	Consum dacă am ocazia (%)	
Părinți căsătoriți	56,2	20,9	11,6	11,4	100	31,1	5,5	47,3	16,2	100
Părinți migranți	47,8	18,9	17,8	15,6	100	29,7	7,7	41,8	20,9	100
Total (%)	54,7	20,5	12,7	12,1	100	30,9	5,9	46,3	17,0	100
$\chi^2=4,386$, $df=3$, $p=0.223$					$\chi^2=2,160$, $df=3$, $p=0.540$					

Datele arată că nu există asociere între migrația părinților și consumul de alcool sau fumat.

Tabel 2.c: Asocierea între conflicte cu colegii, profesorii, regulamentul școlar și tipul familiei

Tipul familiei	Conflicte cu colegii			Total (%)	Conflicte cu profesorii			Total (%)	Conflicte cu regulamentul școlar			Total (%)
	Nu (%)	Da, mai puțin de 5 (%)	Da, mai mult de 5 (%)		Nu (%)	Da, mai puțin de 5 (%)	Da, mai mult de 5 (%)		Nu (%)	Da, mai puțin de 5 (%)	Da, mai mult de 5 (%)	
Părinți migranți	57,3	37,1	5,6	100	69,9	27,7	2,4	100	79,5	18,1	2,4	100
Total (%)	56,0	38,8	5,2	100	71,5	24,2	4,3	100	85,2	11,5	3,3	100
$\chi^2=0,152$, $df=2$, $p=0.927$				$\chi^2=1,380$, $df=2$, $p=0.502$				$\chi^2=4,383$, $df=2$, $p=0.112$				

Implicarea în oricare dintre cele trei tipuri de conflicte menționate nu este

influențată de plecarea părinților la muncă în străinătate.

Tabel 2.d: Asocierea între prieteni printre colegi și situația familiei

Tipul familiei	Prieteni printre colegi			Total (%)
	Da, mai puțin de 3 (%)	Da, 4 sau mai mulți (%)	Nu am (%)	
Părinți căsătoriți	15,6	81,1	3,3	100
Părinți plecați la muncă	21,1	78,9	0	100
Total (%)	16,6	80,7	2,7	100
$\chi^2=4,382$, $df=2$, $p=0.112$				

Migrația pentru muncă a unui părinte/părinților nu are efecte asupra numărului de relații de prietenie în care este implicat elevul la școală.

Ipoteza 3: Calitatea relației părinte-copil și adaptarea copiilor.

Calitatea relației cu mama este variabila care are cea mai mare influență asupra va-

riabilelor dependente. Are efecte semnificative statistic asupra tuturor variabilelor dependente, cu excepția fumatului. Pe de altă parte, calitatea relației cu tatăl are efecte doar asupra fumatului. Un fapt inte-

resant legat de măsurarea relației cu tatăl este lipsa răspunsurilor complete la aproape un sfert dintre subiecți, este posibil ca și acest fapt să reflecte calitatea relației tată-copil.

Tabel 3: *Efectele calității relației cu părinții asupra copiilor*

Variabila dependentă Variabila independentă	Stima de sine	Consum de alcool	Fumat	Conflicte cu:			Numărul de prieteni la școală	Media pe ultimul semestru
				Colegi	Profesori	Regulament		
Calitatea relației cu mama	SS	SS	NS	SS	SS	SS	SS	SS
Calitatea relației cu tatăl	NS	NS	SS	NS	NS	NS	NS	NS

SS=semnificativ statistic

NS=nesemnificativ statistic

Tabelul sintetic reflectă faptul că fie relația cu mama, fie relația cu tatăl influențează semnificativ variabilele dependente. Stima de sine, consumul de alcool, implicarea în conflicte, numărul de prieteni la

școală și media pe ultimul semestru depind de relația cu mama, în vreme ce calitatea relației cu tatăl influențează semnificativ fumatul în rândul elevilor.

Tabel 3.a: *Calitatea relației cu părinții – stima de sine și media pe ultimul semestru. Model de regresie liniară*

	Beta	Sig (t)		Beta	Sig (t)
Calitatea relației cu mama	0,26	0,00	Calitatea relației cu mama	-0,16	0,00
Calitatea relației cu tatăl	0,17	0,75	Calitatea relației cu tatăl	-0,02	0,71
Părinți căsătoriți, divorțați sau plecați la muncă	-0,2	0,65	Părinți căsătoriți, divorțați sau plecați la muncă	-0,15	0,00
Sex	-0,08	0,46	Sex	-0,20	0,00
Vârstă	-0,13	0,00	Vârstă	-0,57	0,20
Mediu	0,13	0,00	Mediu	-1,61	0,00
Veniturile familiei	0,14	0,00	Veniturile familiei	-0,06	0,15
Variabila dependentă: stima de sine R ² = 0,129			Variabila dependentă: media pe ultimul semestru R ² = 0,142		

Modelul de regresie multiliniară ne arată cum caracteristicile care influențează semnificativ nivelul stimei de sine a elevilor sunt relația cu mama, genul, vârsta, mediul de rezidență și veniturile familiei (dacă relația cu mama este bună și stima de sine tinde să fie bună, fetele au părere mai bună despre propria persoană decât băieții, vârsta și stima de sine cresc aproximativ în

paralel; elevii din rural au stima de sine mai scăzută decât cei din urban). Pentru media pe ultimul semestru variabilele determinante sunt ușor diferite: contează calitatea relației cu mama, tipul familiei din care face parte copilul (cei ai căror părinți sunt divorțați sau plecați la muncă au medii mai mici) și mediul de proveniență (elevii din rural au note mai mici decât cei din urban).

Tabel 3.b: *Predictori ai consumului de alcool și fumat. Model de regresie logistică*

Predictori	Fumat (dacă a fumat vreodată sau nu)		Consum de alcool (dacă a consumat alcool vreodată sau nu)	
	Exp (B)	Sig.	Exp (B)	Sig.
Calitatea relației cu mama	1,048	0,425	1,195	0,011
Calitatea relației cu tatăl	1,073	0,082	0,988	0,770
Sex	1,520	0,037	2,105	0,001
Vârsta	1,469	0,000	1,489	0,000
Mediul	0,983	0,945	1,209	0,473
Situația familiei – părinți căsătoriți, divorțați sau plecați la muncă	0,867	0,692	0,773	0,513
R2 Nagelkerke	0,160		0,170	
	N=478		N=480	

Deteriorarea relației cu tatăl aduce cu sine creșterea fumatului în rândul respondenților, în vreme ce relația cu mama influențează consumul de alcool în același

fel. Și fumatul și consumul de alcool cresc cu vârsta; cele două comportamente sunt mai degrabă adoptate de băieți.

Tabel 3.c: *Predictori ai implicării în conflicte*

Predictori	Dacă are conflicte cu colegii		Dacă are conflicte cu profesorii		Dacă are conflicte cu regulamentul școlar	
	Exp (B)	Sig.	Exp (B)	Sig.	Exp (B)	Sig.
Calitatea relației cu mama	0,783	0,000	0,740	0,000	0,781	0,001
Calitatea relației cu tatăl	1,004	0,914	1,090	0,126	0,992	0,896
Sex	1,213	0,324	0,755	0,202	0,327	0,000
Vârsta	1,155	0,009	0,925	0,201	0,876	0,109
Mediul	0,722	0,188	0,570	0,055	0,312	0,018
Situația familiei – părinți căsătoriți, divorțați sau plecați la muncă	1,003	0,961	1,034	0,932	0,732	0,516
R2 Nagelkerke	0,090		0,102		0,177	
	N=472		N=456		N=456	

Variabila care are influență statistică asupra implicării elevilor în toate tipurile de conflicte este calitatea relației cu mama. Pentru conflictele cu colegii mai contează vârsta (frecvența scade pe măsură ce copiii

cresc), iar pentru implicarea în conflicte cu profesorii sau regulamentul școlar este important mediul de proveniență – cei din urban se implică ușor mai mult în conflicte.

Tabel 3.d: *Predictori ai numărului de prieteni la școală*

Predictori	Dacă are prieteni la școală sau nu	
	Exp (B)	Sig.
Calitatea relației cu mama	1,623	0,072
Calitatea relației cu tatăl	0,780	0,338
Sex	0,796	0,706
Vârsta	1,149	0,411
Mediul	0,442	0,207
Situația familiei – părinți căsătoriți, divorțați sau plecați la muncă	6,0E+07	0,997
R2 Nagelkerke	0,121	
	N=478	

Observație: Pentru calitatea relației cu mama avem 576 de răspunsuri valide; pentru calitatea relației cu tatăl avem 508 răspunsuri valide (lipsesc 138).

Dacă relația cu mama este bună, există probabilitatea mai mare ca elevul să aibă prieteni la școală.

Ipoteza 4: Calitatea proceselor intrafamiliale.

Calitatea relației cu mama este corelată cu calitatea relației cu tatăl, ipoteza transferului se confirmă pentru datele disponibile; coeficientul de corelație Pearson este 0,571 pentru $p=0.000$. Această relație statistică reflectă faptul că dacă relația cu mama este bună, și relația cu tatăl tinde să fie bună, și invers. Putem presupune așadar că dacă am fi măsurat calitatea relației dintre părinți și aceasta s-ar fi corelat cu cele două variabile menționate mai sus.

Discuție

Datele mele confirmă perspectiva relațională: calitatea relației cu părinții este mai importantă pentru bunăstarea copilului decât tipul familiei. Ipoteza transferului poate fi testată doar parțial cu datele disponibile (ar fi nevoie de răspunsurile părinților pentru a putea descrie mai corect dinamica proceselor intrafamiliale), însă se confirmă că există corelație semnificativă statistic între calitatea relației cu mama și calitatea relației cu tatăl.

Pe baza rezultatelor putem nota câteva observații. Calitatea relației cu mama influențează aproape toate variabilele (nivelurile de semnificație indică legături semnificative statistic pentru stima de sine, consum de alcool, conflicte cu colegii, profesorii și regulamentul școlar, numărul de prieteni la școală și media pe ultimul semestru), cu excepția fumatului. Datele cercetării arată că există mici diferențe la indicatorii de bunăstare (stimă de sine, fumat, consum de alcool, adaptare școlară –

cu excepția mediei pe ultimul semestru) în funcție de tipul familiei (intactă sau părinți divorțați), ceea ce este diferit față de rezultatele cercetărilor realizate în SUA (Amato, 2000; Amato și Sobolewski, 2001; Kirby, 2002; Kelly, 2003), unde diferențele, deși explicate prin medierea altor variabile, sunt mai clare. Copiii ai căror părinți au divorțat sau sunt plecați la muncă în străinătate au note mai mici (media mediilor pe ultimul semestru este 8,51 pentru copiii care locuiesc cu ambii părinți și 8,04 pentru copiii din familiile cu membrii migranți, la un nivel de semnificație de 0,005) decât copiii care locuiesc cu ambii părinți, ceea ce confirmă rezultatele altor cercetări (Voicu, 2007; Tufiș, 2007; Bădescu, Stoian și Tănase, 2009) realizate cu copiii ai căror părinți sunt plecați la muncă în străinătate. Indiferent de variabila independentă (dacă părinții sunt divorțați, plecați la muncă sau calitatea relației cu fiecare dintre părinți), media pe ultimul semestru este mai mică la elevii care nu locuiesc cu ambii părinți, ceea ce sugerează că este nevoie de programe destinate acestor copii, chiar fără alte investigații asupra cauzelor, mai ales că acești părinți par să fie conștienți de riscurile cărora sunt expuși copiii lor (Ducu, 2009) și ar putea colabora.

În general, rezultatele cercetării noastre confirmă rezultatele altor studii, cu anumite tendințe mai puternic sau mai slab conturate. Aș remarca însă în primul rând un aspect particular al rezultatelor cercetării de față: situația familiei, adică dacă părinții sunt căsătoriți, divorțați sau plecați la muncă, are foarte puțină importanță, confirmând rezultatele obținute cu ocazia altor cercetări: efectele directe ale divorțului asupra copiilor sunt aproape inexistente (datele mele arată efecte semnificative statistic pentru stima de sine – media este de 13,17 pentru copiii din familiile biparentale și 13,67 pentru cei ai căror părinți au divorțat, cu $p=0.029$, consum de alcool și media pe ultimul semestru – este 8,51 pentru cei cu părinți căsătoriți care locuiesc împreună și

8,14 pentru cei ai căror părinți au divorțat; pe de altă parte efectele sunt ne semnificative pentru fumat, implicarea în orice fel de conflicte și numărul de prieteni la școală). Ele sunt mediate de calitatea stilului parental (Hetherington, 1999) și confirmă observația că procesele din cadrul familiei explică mai mult din bunăstarea copilului decât tipul familiei (Guttman, 1993). În această privință rezultatele studiului de față se despart într-o anumită măsură de cele ale altor studii căci majoritatea cercetărilor, deși se ocupă din ce în ce mai mult de procesele asociate divorțului, găsesc efecte moderate ale divorțului asupra copiilor (Amato, 2003; Kelly, 2003; Kelly și Emery, 2003; Amato și Cheadle, 2005; Wallerstein, 2005). În ceea ce privește calitatea relației cu părinții, aceasta este semnificativă pentru toate variabilele dependente, pentru unele dintre acestea fiind vizibilă din punct de vedere statistic fie calitatea relației cu mama, fie calitatea relației cu tatăl (despre calitatea relației cu mama am scris mai sus, iar calitatea relației cu tatăl este semnificativă statistic pentru fumat). Pentru corelația între calitatea relației cu mama și calitatea relației cu tatăl, rezultatele noastre confirmă datele oferite de Amato și Sobolewski (2001): dacă relația cu mama este bună, atunci probabil și relația cu tatăl este bună (indicele de corelație este 0,571 cu $p=0.000$). De asemenea, rezultatele ne îndrumă să modificăm punctul de referință al analizei: acesta trebuie deplasat de la divorț la procesele asociate (Flowerdew și Neale, 2003), căci calitatea relației cu părinții are relevanță statistică, nu și tipul familiei din care provine copilul (cu excepția mediei pe ultimul semestru). Modelele de regresie multiliniară sau logistică arată că relația cu mama are influență semnificativă statistic pentru stima de sine, consumul de alcool, orice fel de conflicte, numărul de prieteni la școală și media pe ultimul semestru.

Iese în evidență faptul că indicatorii de bunăstare sunt condiționați de calitatea re-

lației cu mama (modelele de regresie multiliniară sau logistică arată că relația cu mama are influență semnificativă statistic pentru stima de sine, consumul de alcool, orice fel de conflicte, numărul de prieteni la școală și media pe ultimul semestru), ceea ce deosebește rezultatele mele de cele obținute de Shek (2000), care arată că relația tată-copil și calitățile acesteia sunt mai importante decât calitățile relației mamă-copil în ceea ce privește adaptarea copilului de-a lungul timpului. Putem doar presupune că deosebirea între cele două seturi de rezultate reflectă diferențele între cultura europeană și cea asiatică.

Ca și Amato și Booth (1991), am observat că diferențele sunt mici între copiii proveniți din familii intacte și familii divorțate. Studiul meu nu confirmă faptul că din punct de vedere statistic este clar că există asociere între divorțul părinților și fumat, spre deosebire de rezultatele prezentate de Kirby (2002). Valoarea nivelului de semnificație pentru tabelul de asociere între fumat și copii proveniți din familii biparentale sau separate prin divorț este 0.811.

Rezultatele mele le confirmă pe cele obținute de Amato și Sobolewski (2001). În general, dacă relația cu un părinte este bună, și relația cu celălalt părinte este bună (indicele de corelație Pearson pentru eșanționul meu este 0,571 la un nivel de semnificație de 0.000, indicând o corelație mai degrabă puternică); o bună calitate a relației părinte-copil este asociată pozitiv cu bunăstarea psihologică a copilului. Relația mamă-copil, respectiv tată-copil este mai proastă pentru copiii ai căror părinți au divorțat (dacă părinții sunt împreună media calității relației cu mama este 6,46, respectiv 6,78 dacă părinții au divorțat; diferența este semnificativă statistic; media calității relației cu tatăl este 6,95 dacă părinții sunt căsătoriți și trăiesc împreună. Dacă părinții au divorțat, media calității relației cu tatăl este 8,96, diferența este de două puncte – evident, semnificativă statistic).

La indicatorii bunăstării copilului – stima de sine (media pentru copiii proveniți din familii biparentale este 13,13, respectiv 13,17 pentru cei proveniți din familii transnaționale), fumat (nivelul de semnificație al tabelului de asociere este 0,223), consum de alcool (nivelul de semnificație al tabelului de asociere este 0,223), indicii adaptării școlare (nivelul de semnificație al tabelurilor de asociere între plecarea părinților la muncă și conflicte la școală nu indică nici un fel de legături statistice), cu excepția mediei pe ultimul semestru, – nu există diferențe semnificative între copiii care au părinți plecați la muncă și ceilalți ceea ce confirmă rezultatele altor cercetări (vezi Toth și Toth, 2006), unde marea majoritate a respondenților – adulți (părinți) – declară că relația cu copiii fie s-a îmbunătățit, fie a rămas la fel ca urmare a plecării la muncă.

Concluzii

Rezultatele studiului confirmă că procesele intrafamiliale sunt mult mai importante pentru bunăstarea copilului decât structura familiei confirmând teoria atașamentului și perspectiva transferului. Aceste date sugerează că este nevoie de politici sociale care să încurajeze părinții, eventual chiar să-i constrângă să păstreze legătura cu copiii lor și dacă locuiesc separat. De asemenea, probabil ar fi utile cursuri destinate părinților, eventual organizate prin școală. Orice părinte, indiferent dacă e sau nu în situația de a locui separat de copilul său, poate afla cât de importante sunt interacțiunile pozitive din cadrul familiei. În situ-

ația divorțului eforturile de a menține o legătură civilizată cu fostul partener de dragul copiilor vor avea cu siguranță efecte pozitive.

Printre limitele cercetării se numără faptul că există multe valori lipsă la unii indicatori (aproape un sfert în ceea ce privește calitatea relației cu tatăl) sau absența unor indicatori care să măsoare calitatea relației între părinți sau tranzițiile parcurse de copil. Absența unor răspunsuri poate fi remediată în mai multe feluri, de exemplu prin aplicarea individuală a chestionarelor (au fost aplicate la clase de elevi) și alte informații de la copii pot fi obținute prin modificarea chestionarului. Informațiile despre calitatea relației dintre părinți este de dorit să fie obținute prin aplicarea de chestionare în paralel, copiilor și părinților.

O parte din sugestiile pentru cercetări viitoare rezultă din limitele cercetării: tranzițiile parcurse de copii trebuie analizate (Flowerdew și Neale, 2003; Moxnes, 2003), prin urmare este necesară o operaționalizare a acestora. Una din limitele acestei cercetări ține de faptul că nu știm cât timp a trecut de la momentul divorțului sau al plecării la muncă străinătate până la momentul aplicării chestionarelor. De asemenea, o cercetare de acest fel ar avea de câștigat dacă bunăstarea copiilor ar fi fost măsurată de mai multe ori, pentru a se analiza evoluția în timp (Corsaro, 2008). Alte cercetări ar putea studia dacă divorțul sau problemele în familie sunt cauza migrației ori migrația este cauza conflictelor în familie; o altă posibilitate de a aprofunda rezultatele mele este analiza triadei mamă–tată–copil în contextul divorțului sau al migrației.

Bibliografie

- Alanen, L. (1988) Rethinking Childhood. *Acta sociologica*, 31, 1, 53-67.
Amato, P. R. și Booth, A. (1991) Consequences of Parental Divorce and Marital

- Unhappiness for Adult Well-Being. *Social Forces*, 69, 3, 895-914.
Amato, P. R. (2000) The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and Family*, 62, 4, 1269-1289.

- Amato, P. R. și Sobolewski, J. M. (2001) The Effects of Divorce and Marital Discord on Adults Children's Psychological Well-Being. *American Sociological Review*, 66, 6, 900-921.
- Amato, P. R. (2003) Reconciling Divergent Perspectives: Judith Wallerstein, Quantitative Family Research, and Children of Divorce. *Family Relations*, 52, 4, 332-339.
- Amato, P. R. și Cheadle, I. (2005) The Long Reach of Divorce: Divorce and Child Well Being Across Three Generations. *Journal of Marriage and Family*, 67,1, 191-206.
- Arendell, T. (1992) After Divorce: Investigation into Father Absence. *Gender Society*, 6, 4, 562-586.
- Baum, N. (2006) Postdivorce Paternal Disengagement: Failed Mourning and Role Fusion. *Journal of Family and Marital Therapy*, 32, 2, 245-254.
- Bădescu, G., Stoian, O. și Tănase, A. (2009) Efecte culturale ale migrației forței de muncă din România, în R. Anghel și I. Horvath (coord), *Sociologia migrației. Teorii și studii de caz românești*, Iași: Polirom, 268-285.
- Bleahu, A. (2006) Italia: Între informal și ilegal, tolerați dar nelegalizați!, în D. Sandu (coord.), *Locuirea temporară în străinătate. Migrația economică a românilor: 1990-2006*, București: Fundația pentru o societate deschisă, 85-91.
- Brinkerhoff, L. și White, L. K. (1988) *Sociology*, New York: West Publishing Company.
- Chișea F. și Băltățescu, S. (2010) Copiii lăsați acasă de emigranți. Studiu în județul Bihor. *Sociologie Românească*, VIII, 4,104-126.
- Cingolani, P. (2009) Prin forțe proprii. Vieți transnaționale ale migranților români din Italia, în A. Remus și H. Istvan (coord.), *Sociologia migrației. Teorii și studii de caz românești*, Iași: Polirom, 176-194.
- Corsaro, W. A. (2008) *Sociologia copilăriei*, Cluj-Napoca: International Book Acces.
- Crișan, R. (2007) Efectul separării de părinți asupra stimei de sine, *Colocviul internațional de științe sociale ACUM 2007*, Brașov: Universității Transilvania, 397-402.
- Ducu, V. (2009) Suportul emoțional și educațional oferit copiilor în familiile transnaționale. Acuzarea părinților transnaționali, în M. Roth, D. Dămean și M. Iovu (ed.), *Succesul școlar la intersecția factorilor sociali*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 151-165.
- Faist, T. (2009) Migrația transnațională ca imobilitate relativă într-o lume globalizantă, în R. Anghel, și I. Horvath (coord.), *Sociologia migrației. Teorii și studii de caz românești*, Iași: Polirom, 129-155.
- Florwerdew, J. și Neale, B. (2003) Trying to Stay Apace: Children with Multiple Challenges in their Post – Divorce Family Lives. *Childhood*, 10, 2, 147-161.
- Gerard, J. M, Krishnakumar, A. și Buehler, C. (2006) Marital Conflict, Parent – Child Relations, and Youth Maladjustment: A Longitudinal Study of Spillover Effects. *Journal of Family Issues*, 27, 7, 951-975.
- Guttman, J. (1993) *Divorce in a Psychosocial Perspective: Theory and Research*, Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Hetherington, E. M. (1999) Should We Stay Together for the Sake of Children, în E. M. Hetherington (ed.), *Coping with Divorce, Single Parenthood and Remarriage: A Risk and Resilience Perspective*, Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 147-164.
- Institutul Național de Statistică (2010) Anuar Statistic. Disponibil la http://www.insse.ro/cms/files/Anuar%20statistic/02/02%20Populatie_ro.pdf. Accesat în 11.12.2012.
- Jackson, A. P. și Scheines, R. (2005) Singles Mothers Self Efficacy, Parenting in the Home Environment, and Children's Development in a Two Wave Study. *Social Work Research*, 29, 1, 7-20.
- Kelly, J. B. (2003) Changing Perspectives on Children's Adjustment Following Divorce: A View from the United States. *Childhood*, 10, 2, 237-254.
- Kelly, J. B. și Emery, R. E. (2003) Children's Adjustment Following Divorce: Risk and Resilience Perspectives. *Family Relations*, 52, 4, 352-362.
- King, M. (2007) The Sociology of Childhood as Scientific Communication: Observation from a Social System Perspective. *Childhood*, 14, 2, 193-213.
- Kirby, B. J. (2002) The Influence of Parental Separation on Smoking Initiation in Adolescents. *The Journal of Health and Social Behaviour*, 43, 1, 56-71.

- Mihăilescu, I. (1993a) Divorț, în C. Zamfir și L. Vlăsceanu (coord.), *Dicționar de sociologie*, București: Babel, 181-183.
- Mihăilescu, I. (1993b) Familie, în C. Zamfir, și L. Vlăsceanu (coord.), *Dicționar de sociologie*, București: Babel, 238-245.
- Moxnes, K. (2003) Risk Factors in Divorce: Perceptions of the Children Involved. *Childhood* 10, 2, 131-146.
- Iluț, P. (2005) *Sociopsihologia și antropologia familiei*. Iași: Polirom.
- Ooi, Y. P., Ang, R. P., Fung, D. S. S., Wong, G. și Cai, Y. (2006) The Impact of Parent-Child Attachment on Aggression, Social Stress and Self Esteem. *School Psychology International*, 27, 5, 552-566.
- Sandu, D. (2006) Explorarea Europei prin migrații pentru muncă: 1990-2006, în D. Sandu (coord.), *Locuirea temporară în străinătate. Migrația economică a românilor: 1990-2006*, București: Fundația pentru o societate deschisă, 17-39.
- Schmalzbauer, L. (2004) Searching for Wages and Mothering from Afar: The Case of Honduran Transnational Families. *Journal of Marriage and Family*, 66, 5, 1317-1331.
- Shek, D. T. L. (2000) Parental Marital Quality and Well-Being, Parent Child Relational Quality, and Chinese Adolescent Adjustment. *The American Journal of Family Therapy*, 28, 2, 147-162.
- Sobolewski, J. M. și Amato, P. R. (2007) Parents' Discord and Divorce, Parent - Child Relationship and Subjective Well-Being in Early Adulthood: Is Feeling Close to Two Parents Always Better than Feeling Close to One? *Social Forces*, 85, 3, 1105-1124.
- Toth, A. și Toth, G. (2006) Relații de familie, în D. Sandu (coord.), *Locuirea temporară în străinătate. Migrația economică a românilor: 1990-2006*, București: Fundația pentru o Societate Deschisă, 65-70.
- Toth, G., Toth, A., Voicu, O. și Ștefănescu, M. (2007) *Efectele migrației. Copii rămași acasă*, București: Fundația Soros România.
- Tușiș, P. A. (2007) Influența plecării părinților în străinătate asupra rezultatelor școlare, în Toth, G., Toth, A., Voicu, O. și Ștefănescu, M., *Efectele migrației. Copii rămași acasă*, partea a II-a, București: Fundația Soros România, 14-36.
- Voicu, O. (2007) Efecte ale migrației în educație, în Toth, G., Toth, A., Voicu, O. și Ștefănescu, M., *Efectele migrației. Copii rămași acasă*, București: Fundația Soros România, 40-51.
- Wallerstein, J. S. (2005) Growing Up in the Divorced Family. *Clinical Social Work Journal*, 33, 4, 401-418.

Primit la redacție: decembrie, 2012